

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 93

І.Я.ЩУПАК *

УРОКИ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ТА ОСВІТІ: ВІД НАРАТИВУ ДО ОСМИСЛЕННЯ Й ПОСТАНОВКИ СУСПІЛЬНОГО ПИТАННЯ ПРО ПОКАЯННЯ (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру)

Розглядається характер Голокосту як універсального та безпрецедентного явища, його місце в українській історіографії від часів Другої світової війни до сьогодення, визначено актуальні проблеми наукового вивчення Голокосту у сучасній Україні. Аналізуються особливості Голокосту на окупованій території України та його періодизація. Висвітлено хід реалізації «остаточного вирішення єврейського питання» на українських теренах, трагічним символом чого став Бабин Яр. Окремо розглянуто ставлення місцевого населення до знищення євреїв. Особливу увагу приділено українським праведникам народів світу. Охарактеризовано основні форми єврейського опору Голокосту. Розглянуто також вивчення історії цього явища у системі освіти нашої країни. Порушується питання про покаяння в українському суспільстві та осягнення уроків Голокосту.

Ключові слова: Голокост, Шоа, геноцид, «остаточне вирішення єврейського питання», Бабин Яр, праведники народів світу, єврейський опір Голокосту, політика пам'яті.

Реалізація політики «остаточного вирішення єврейського питання» на окупованій території України

На території України фактично відразу після початку окупації загарбники здійснили виокремлення євреїв. Акція розгорталася відповідно до низки розпоряджень, зокрема директиви керівника райхскомісаріату Остланд Г.Лозе, в якій зазначалося, що євреєм є той, серед дідусів або бабусь якого принаймні

* Щупак Ігор Якович – кандидат історичних наук, докторант Запорізького національного університету, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» й музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (Дніпро)

E-mail: garryru@inbox.ru; garryigor@yahoo.ca

Skype: [garryigor](#)

** Закінчення; першу частину статті див.: Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С.152–172.

один єврей, той, хто «належить або належав до єврейської релігійної громади», або ж «перебував у шлюбі з євреєм чи єврейкою»¹. В оголошеннях німецької окупаційної влади зазначалося, що належність до єврейської нації «визначається не релігією, і не підданством, а расою»². Окупанти встановили для єврейського населення непосильний податковий тягар; харчові пайки, що призначалися євреям, були мізерними; на організації та установи, в яких працювали євреї, накладалися спеціальні штрафи³. *Окупаційна влада грабувала єврейське населення під приводом «штрафів» чи «контрибуцій» за міфічні «злочини євреїв».*

Нацисти принижували людську гідність євреїв, від котрих вимагали носити жовті «знаки Давида», нашиті на одяг»⁴. Євреям заборонялося збиратися на зібрання⁵, вільно пересуватися вулицями тощо. Наказ комісара округи Г.Лінднера, вивішений на вулицях Луцька в 1941 р., приписував, що євреї не мають права «вільно проходити головними вулицями. Також забороняється зупинятися поблизу комендатури. Жиди, які порушують це розпорядження, будуть покарані смертю»⁶. Найхарактернішим та найпоширенішим на всіх окупованих територіях оголошенням, мабуть, було таке, просте й лаконічне: «Жидам вхід заборонено!»⁷.

Нацисти запровадили *особливі умови мешкання євреїв*. Наприклад, у місті Броди «жидам забороня[ло]ся [залишати] своє помешкання від 19-ої – 6-ої год.»⁸. У наказі Дніпропетровської міської управи зазначалося: «Ходити по місту дозволяється лише до 19 год. дня, а жидам до 16 год.»⁹. В іншому наказі йшлося: «Жидівському населенню забороняється перебувати на вулицях міста Львова після 20-ої години. Решту населення обов'язує ця заборона від 22-ої год. Німців з Райху цей розпорядок не торкається»¹⁰. Комендантську годину було встановлено на всій окупованій гітлерівцями території.

Євреї піддавалися *дискримінації в питаннях працевлаштування, соціального забезпечення*. Так, у постанові адміністрації дистрикту Галичина «В справі уживання жидів до праці» йшлося: «Приймання і давання праці жидам в приватних господарствах нежидівського населення є заборонене»¹¹. В оголошенні відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської

¹ Див.: Об обращении с евреями на территории рейхскомиссариата Остланд (Директивы Лозе, рейхскомиссара Остланд от 13.08.1941 г.) // Холокост: Убийство евреев в 1933–1945 гг.: Антология / Сост. А.Кардаш. – Москва, 2003. – С.211–212.

² К жидам г. Харьков! – Объявление коменданта города. – 10 декабря 1941 г. // Архив Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

³ Див.: *Беркгоф К.* Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К., 2011. – С.73.

⁴ Оголошення генерального комісара Шьоне – Бересть-Литовський, 6 вересня 1941 року, крайового комісара д-ра Беера, Рівне, 17 вересня 1941 р. // Архив Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

⁵ Оголошення. – Станиславів, 8 вересня 1941 р. // Там само.

⁶ Осторога! – Луцьк, 19 грудня 1941 р. // Там само.

⁷ Жидам вхід заборонено! // Там само.

⁸ Оголошення. – Броди, 16 липня 1941 р. // Там само.

⁹ Наказ №68 Дніпропетровської міської управи. – Дніпропетровськ, 29 грудня 1941 р. // Там само.

¹⁰ Розпорядок Ч.8. – Львів, 12 серпня 1941 р. // Там само.

¹¹ Постанова в справі уживання жидів до праці. – Львів, 13 березня 1942 р. // Там само.

управи (1941 р.) зазначалося, що перереєстрації для нарахування пенсій підлягають всі пенсіонери – «крім жидів»¹². В об'яві про прийом дітей до дитсадка наголошувалося, що він здійснюється для «дітей всіх національностей, крім жидів»¹³.

Гітлерівський міф про те, що євреї «нездатні до продуктивної праці», мав обґрунтувати примусове працевикористання, пояснити необхідність, як сказано в оголошенні, виданому у Самборі, «реєстрації» євреїв із «метою організації вимаганого владою обов'язку праці»¹⁴. Такі «реєстрації» були етапом підготовки та реалізації політики знищення. Міські управи, інші установи за наказом німецької влади складали списки євреїв, і ці списки ставали «розстрільними» під час «акцій», що їх проводили нацисти.

Безжалючим знаряддям геноциду євреїв стали айнзатцгрупи, створені під час підготовки Німеччини до нападу на СРСР. Їх завданням було знищення «ворогів Райху» – євреїв, циган, комуністів, так званих «асоціальних елементів» тощо. Під час Нюрнберзького процесу колишній начальник айнзатцгрупи «D» штандартенфюрер О.Олендорф свідчив про наказ цим формуванням, згідно з яким «єврейське населення має бути повністю знищене», у тому числі діти¹⁵. У здійсненні масових убивств айнзатцгрупам допомагала армія¹⁶. На території України діяли дві айнзатцгрупи – «C» і «D»¹⁷.

На території *Західної України* ще до початку «акцій знищення» євреїв німецькі окупанти спровокували єврейські погроми, в яких взяло участь місцеве населення. 30 червня – 3 липня 1941 р. у Львові було вбито близько 4 тис. євреїв, 25–27 липня – ще до 2 тис. Були спровоковані на погроми також жителі Станіслава, Тернополя, деяких інших міст¹⁸.

¹² Об'ява відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської управи. – 14 грудня 1941 р. // Там само.

¹³ Дніпропетровська газета. – 1941. – 14 листопада.

¹⁴ До жидівського населення! – Самбір, 3 липня 1941 р. // Архів Українського інституту вивчення Голокосту «Тжума».

¹⁵ Див.: Из протокола допроса группенфюрера СС Олендорфа, начальника айнзатцгруппы-D, на суде Международного военного трибунала в Нюрнберге 3 января 1946 г. [Електронний ресурс]: <http://callofzion.ru/pages.php?id=196>

¹⁶ Окрім підтримки айнзатцгруп у постачанні, на вермахт покладалася також відповідальність за знищення радянських військовополонених-євреїв.

¹⁷ Див.: Айнзатцгруппы (оперативные карательные отряды) // Энциклопедия Холокоста / United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C. [Електронний ресурс]: <http://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10005130>; Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха [Електронний ресурс]: <http://www.hrono.ru/organ/einsatzgruppen.html>; *Круглов А.* Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.: В 4 ч. – Днепропетровск, 2008–2010; *Его же.* Истребление еврейского населения на Левобережной Украине (зона военной администрации) в 1941–1942 гг. // Катастрофа и Спротивление украинского еврейства (1941–1944): Очерки по истории Холокоста и Спротивления в Украине / Ред.-сост. С.Я.Елисаветский. – К., 1999. – С.172–201; *Его же.* Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг.: Энциклопедический справочник. – Х., 2001; *Залесский К.* СС: Охранные отряды НСДАП [Електронний ресурс]: <http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=100829>; Томас (Thomas) Макс // Кто был кто в Третьем рейхе: Биографический энциклопедический словарь [Електронний ресурс]: http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tomas_m.html.

¹⁸ Див.: *Weiss A.* Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Canadian Institute of Ukrainian Studies). – Edmonton, 1988. – P.413.

На західноукраїнських землях єврейське населення знищувалося не відразу. Причини такої «поблажливості» були меркантильними. «Оскільки 90% усіх ремісників Галичини були євреями, – ішлося у звіті місцевого начальника СС і поліції, – негайне виселення євреїв зашкодило б військовому господарству»¹⁹. У місцевостях, де євреї становили значну частку населення, окупанти створювали єврейські гетто²⁰. Окрім цього, для економічного визиску євреїв перед їх знищенням створювалися так звані «трудові табори» («Judenlager», або «Julag» – табори для євреїв)²¹. Ізраїльський історик А.Вайс підкреслював, що багато гетто ставали робочими таборами перед тим, як їх ліквідували, наприклад у Львові²².

Значна частина євреїв Західної України втратила життя в гетто й таборах. Місцем масової загибелі західноукраїнських євреїв став табір смерті Белжець. Гетто створювалися перед знищенням євреїв на території Східної Галичини, Волині, Поділля, Закарпаття, почасти – Правобережжя. На решті українських земель гетто не створювалися, оскільки місцевих євреїв знищували майже відразу після початку окупації, максимум за декілька місяців²³.

Головною формою «вирішення єврейського питання» на території райхс-комісаріату Україна стали масові розстріли. Найвідоміший злочин нацистів на цих теренах – трагедія Бабиного Яру. Різде загострення обстановки в Києві відбулося за декілька днів від початку окупації, коли внаслідок спрацювання радянських радіокерованих мін, залишених у місті, загинули німецькі військові, цивільні мешканці, центр охопили пожежі. Звинувативши в підривах євреїв, 27–28 вересня 1941 р. нацисти розпочали в Бабиному Яру розстріли євреїв і радянських військовополонених. 29 вересня підрозділи СС і поліції, підпорядковані обергрупенфюреру СС Ф.Екельну, стратили 22 тис євреїв, наступного дня – ще 12 тис.²⁴ Ніколи в історії, навіть в Освенцимі, нацисти за один день не знищували таку кількість людей. Бабин Яр став символом трагедії радянських євреїв на окупованій території СРСР.

Актуальним залишається дослідження участі допоміжних українських формувань в «акції знищення» в Бабиному Яру. Деякі західні історики пишуть про Буковинський курінь, хоча український історик В.Нахманович довів, що 28–29 вересня 1941 р. цього підрозділу в Києві взагалі не було²⁵.

¹⁹ Решение еврейского вопроса в Галицийском округе. Из отчёта начальника СС и полиции Галицийского округа (Львовская, Тернопольская и Ивано-Франковская области, Украина). Львов, 30.6.1943 // Холокост: Убийство евреев в 1933–1945 гг.: Антология. – С.242.

²⁰ Бауер С. Голокост у світовому та європейському контексті // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2007. – С.11.

²¹ Вайс А. Категории лагерей: их характер и роль в осуществлении «окончательного решения еврейского вопроса» // Холокост: Убийство евреев в 1933–1945 гг.: Антология. – С.292.

²² Див.: Там же. – С.293–294.

²³ Див.: Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. – С.7.

²⁴ Див.: Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – Днепропетровск, 2011. – С.34.

²⁵ Див.: Нахманович В.Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.76–97; Його ж. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Мат. II Всеукр. наук. конф., Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К., 2007. – С.227–262. Див. також: Евстафьева Т. Трагедия Бабьего Яра (1941–1945) // Там само. – С.263–278; Бабий

Свій «Бабин Яр» був майже в кожному українському місті та містечку: порохіві склади Кам'янець-Подільського та Червоноповстанська балка (Ботанічний сад) Дніпропетровська, П'ятничанський ліс на Вінничині й Дробицький Яр у Харкові. У Дебальцевому євреїв зігнали на центральну площу та розчавили юрбу танками. В Артемівську дітей отруювали, дорослих розстрілювали, скидали живцем у шахти, душили газом. У Сталіно (нині Донецьк) для знищення євреїв задіяли «газенвагени» – автомобілі, обладнані газовими камерами. У Краснодоні євреїв і «партійних активістів» розстріляли і скинули у шахту. У Ворошиловграді (нині Луганськ) дорослих євреїв розстріляли за містом, а дітей убивали, змащуючи їм губи отрутою²⁶.

Масові розстріли єврейського населення відбувалися й у *Трансїстрії*. Одним із найбільш масштабних став злочин, здійснений у с. Богданівка (Миколаївська обл.). До місцевого гетто зганяли євреїв з Одещини та Молдавії. В'язнів розмістили у свинарниках та літніх шалашах-загонах для свиней. Багато хто помер під час суворої зими 1941–1942 рр. від холоду, голоду, спраги²⁷. Тих, хто вижив за цих нелюдських умов, румунські фашисти винищили в період від 21 грудня 1941 до 15 лютого 1942 рр. Загалом тут розстріляли та спалили близько 54 тис. осіб²⁸.

У першій половині липня 1941 р. румунська влада почала концентрацію єврейського населення *Північної Буковини*²⁹. Упродовж 1941–1942 рр. трьома хвилями з Північної Буковини у Трансїстрію було депортовано приблизно 75 тис. євреїв. Загроза економічній стабільності в Північній Буковині змусила керівництво Румунії дозволити частині євреїв різних професій залишитися у Чернівцях та примусово працювати на румунську окупаційну владу, що й урятувало життя близько 16 тис. євреям³⁰.

Від моменту окупації *Закарпаття* Угорщиною, союзницею гітлерівської Німеччини, розпочалися переслідування єврейського населення. Загалом із понад 100 тис. євреїв Закарпаття Голокост пощастило пережити лише 10–15 тис. осіб³¹.

Отже в різних адміністративно-територіальних одиницях, на які окупанти розчленували Україну, Голокост (Шоа) мав свої особливості. Але були й *спільні риси геноциду єврейського населення України*:

– окупанти виявляли євреїв серед місцевого населення та відокремлювали їх;

Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. – Кн.1: Историческая топография: Хронология событий / Сост. Т.Евстафьева, В.Нахманович. – К., 2004. – С.547–593.

²⁶ Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002. – С.386–387.

²⁷ Див.: Назарія С. Холокост: Страницы истории (на территории Молдовы и прилегающих областях Украины в годы фашистской оккупации, 1941–1944 гг.). – Кишинёв, 2005. – С.196–198.

²⁸ Див.: Сушон Л. Трансїстрия: евреи в аду: Чёрная книга о катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам). – Одесса, 1998. – С.104–105, 119–120.

²⁹ Див.: Суровцев О. Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.132.

³⁰ Див.: Там само. – С.142–143.

³¹ Див.: Закарпаття // КЕО. – Т.2. – Кол.523–525 [Електронний ресурс]: <http://www.eleven.co.il/article/11584>

– окупаційна влада, запроваджуючи нацистський «новий порядок», скасовувала елементарні права євреїв, організовувала їх пограбування, створювала перепони для нормального існування;

– більшу частину українських євреїв на окупованій території розстріляли айнзатцгрупи за підтримки німецького вермахту та місцевих колабораціоністів (П.Дебуа назвав це «Голокостом від куль»³²);

– на окупованій території України було знищено як осередки неповторного способу життя – єврейські містечка (штетли), так і єврейські сільськогосподарські поселення.

Ставлення місцевого населення до знищення євреїв. Відповідно до позиції, яку мешканці українських земель зайняли стосовно Голокосту, їх умовно можна розділити на декілька груп:

– *сторонні спостерігачі* нацистських злочинів – у сучасній західній історіографії їх називають «*bystanders*» (з англ. «спостерігачі, свідки»);

– *убивці та їх поплічники* – проблемам колабораціонізму на теренах України присвячено чимало праць, в яких співробітництво з окупантами у знищенні єврейського населення розглядається як один з аспектів проблеми³³;

– *рятувальники євреїв, праведники народів світу*, про яких ітиметься нижче.

Передумови «стороннього спостереження» за вбивством сусідів були різними: пасивна життєва позиція, турбота за збереження власного життя, сподівання на отримання матеріального зиску за рахунок майна жертв тощо³⁴. Очевидно, мовчазна згода з насильством могла бути зумовленою й радянською спадщиною «одностайного» засудження «ворогів народу», «другорядності» цінності людського життя.

За страшних умов війни людські почуття інколи поступаються прагматичним міркуванням. Відомий історик та свідок подій Голокосту Ш.Редліх зазначає, що «українці проклинали німців за вбивства невинних людей»³⁵, але випадки рятування євреїв не були, та, мабуть, не могли бути численними. Опір загарбникам вимагає сміливості й самопожертви, межує з героїзмом протистояння силі, але героїзм – це непересічне явище, він не може бути «масовим».

«Відповідальність» за видачу євреїв нацистам покладалася, у першу чергу, на бургомістрів у містах та старост у селах. «Пересічних мешканців» застерігали від переховування євреїв під страхом смерті. Так, в оголошенні гебітскомісара в Бердичеві йшлося: «У кожному випадку, якщо виявиться, що якась єврейська особа перебуває без дозволу, всю сім'ю, що дає таким притулок,

³² Див.: *Ковба Ж.* Голокост очима французького священника [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/9/54245/>

³³ Див.: *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. – New York, 2000; *Грицак Я.* Українці в антиєврейських акціях // *Його ж.* Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К., 2004; *Шайкан В.О.* Злочинна діяльність українських колаборантів у роки Другої світової війни // *Сторінки воєнної історії України.* – Вип.7. – Ч.1. – К., 2003. – С.263–272 та ін.

³⁴ Див.: *Гон М.М.* Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу // *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини: Зб. наук. праць.* – Дніпропетровськ, 2010. – 412 с.

³⁵ Див.: *Редліх Ш.* Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945. – К., 2007. – С.197–198.

буде покарано смертю»³⁶. Водночас нацисти заохочували місцевих мешканців доносити на євреїв, які переховувалися від окупантів. Донощиків, за повідомленням котрого вдалося б затримати єврея, було обіцяно винагороду³⁷.

Атмосфера насильства та заохочення до вбивств, помножена на антисемітизм частини населення й інші чинники, створили відповідні суспільні настрої сприйняття масового винищення євреїв як «норми» за умов нацистського «нового порядку». За деякими свідченнями, «якщо не брати до уваги купку шляхетних людей, християнські жителі міста з ентузіазмом брали участь у ганебних операціях полювання на євреїв, які проводилися німцями»³⁸. Згодом, як слушно зауважував професор М.Коваль, настрої українців змінювалися, коли вони ставали свідками жахливих злочинів гітлерівських катів – таких, як розстріли в Бабиному Яру в 1941 р.³⁹

Ставлення до нацистського «остаточного вирішення єврейського питання» з боку українських націоналістичних організацій, ОУН та УПА, потребує спеціального розгляду, починаючи від передумов цього ставлення⁴⁰. На початку 1940-х рр. ідеологія Організації українських націоналістів мала очевидне антисемітське спрямування. У програмі ОУН(б), що писалася вже в умовах Другої світової війни, були антимосковські гасла та йшлося про національну революцію «в московській імперії СРСР в парі з визвольною війною поневолених народів під гаслом: “Свобода народам і людині!”», водночас євреї визначалися як «подпора московсько-більшовицького режиму»⁴¹. В інструкціях для членів ОУН(б) йшлося, що «в часі хаосу [...] можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо прихильників большевицько-московського імперіалізму»⁴²; «Національні меншини поділяються на: а) приязні нам, себто членів досі поневолених народів; б) ворожі нам, москалі, поляки, жида. [...] Асиміляція жидів виключається»⁴³. Дослідник історії ОУН І.Патриляк справедливо пише, що подібний текст «важко розцінити інакше, як інструкції до прямої безоглядної дії на ліквідацію національних меншин... Можна з великою долею впевненості стверджувати, що окремі члени ОУН таки брали участь у винищувальних акціях, а також підбурювали до цього звичайних обивателів»⁴⁴.

³⁶ Оголошення гебітскомісара // Архів Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

³⁷ Пересторога! – Оголошення губернатора Галицької області, командувача SS і поліції gez. Katzmann. – Львів, 3 червня 1943 р. // Архів Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

³⁸ Спогади рабина Давида Кахане // Щоденник Львівського гетто: Спогади рабина Давида Кахане / Упор. Ж.Ковба. – К., 2009. – С.200.

³⁹ Див.: Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С.27.

⁴⁰ Див.: В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Л., 2006; Дюков А. Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». – Москва, 2008; Ковба Ж.М. Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – К., 1998; Літопис УПА. – Т.23: Медична опіка в УПА: Документи, матеріяли і спогади. – Торонто; Л., 1992 та ін.

⁴¹ Див.: Касьянов Г. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С.36.

⁴² Цит. за: Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр. – К., 2004. – С.322.

⁴³ Там само. – С.322–323.

⁴⁴ Там само. – С.323–324.

Упродовж 1942–1944 рр. сталися певні зміни у ставленні ОУН до «єврейського питання». У 1942 р. характеристика радянського режиму як «жидобільшовизму» та «московсько-жидівської комуні» змінилася на «московський більшовизм»⁴⁵; в інструкції Головної команди УПА від 1 листопада 1943 р. для пропагандистських служб ішлося вже про те, що ОУН толерантно ставиться до всіх національностей, у тому числі до «жидів, які працюють на користь української держави»⁴⁶. Проте *тенденція* стосовно припинення антисемітської риторики в 1943–1944 рр., до чого можна віднести й визнання III з'їздом ОУН(б) (серпень 1943 р.) майбутньої України як держави всіх народів, які в ній живуть, та констатація «вирішення єврейського питання», здається нам не стільки виявом лібералізації руху, скільки результатом прагматичного аналізу ситуації. На той час абсолютна більшість єврейського населення України була практично винищена, тож і «актуальність єврейського питання» зійшла нанівець. Крім того, наявні свідчення про продовження антиєврейських акцій із боку представників ОУН та УПА вже після 1943 р.

Водночас відомі також випадки, коли загони Української повстанської армії брали під свою охорону єврейські сімейні табори в лісах⁴⁷. У підрозділах УПА служило чимало медиків-євреїв⁴⁸. Український поет, дослідник історії повстанства М.Фішбеїн писав: «Я був знайомий з євреями, які служили в УПА [...] з доктором Абрагамом Штерцером, він по війні жив в Ізраїлі. Був Самуель Нойман, його псевдо було Максимович, був Шай Варма (псевдо Скрипаль), був Роман Винницький»⁴⁹.

Л.Рега констатував: «Ми мали чіткі інструкції від УПА не чинити зла євреям. Відвертої ненависті до них не було. Багато українців їм симпатизували»⁵⁰. Найбільш поширеною формою допомоги євреям із боку членів ОУН та бійців УПА було надання фальшивих документів. Так, у Державному архіві Вінницької області є звіт слідчих СД щодо викритої поліцією підпільної типографії, де вони готувалися, а також друкувалася література українських націоналістів-бандерівців. Згідно з документом, «українські націоналісти постачали фальшиві паспорти не тільки своїм членам, але і євреям»⁵¹.

У цілому слід підкреслити, що на захист євреїв під час Шоа на теренах України не виступила жодна українська політична сила чи військова організація. Радянський уряд, який володів інформацією про винищення євреїв нацистами, не довів її до відома єврейського населення⁵². Не було декларацій,

⁴⁵ Див.: *В'ятрович В.* Ставлення ОУН до євреїв... – С.70–71.

⁴⁶ Там само. – С.72–73.

⁴⁷ Див.: Там само. – С.75–76.

⁴⁸ Див.: *Редліх Ш.* Разом і нарізно в Бережанах... – С.198.

⁴⁹ Див.: Поет М.Фішбеїн: для мене УПА – це святе [Електронний ресурс]: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2008/10/printable/081014_fishbein_ie_ak.shtml

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Цит. за: *Гогун А., Гинда В.* Сквозь призму документів завоевателів // Голокост і сучасність. – 2011. – №1 (9). – С.116.

⁵² Очевидно, це було зумовлено «інтернаціоналістською» складовою комуністичної ідеології, згідно з якою в радянському суспільстві не виділялись окремі національні групи, що мали особливу долю за певних історичних умов. Водночас той самий «інтернаціоналістський» підхід не завадив радянській владі організувати масову депортацію кримських татар або німців Поволжя, коли це виходило з рішень сталінського керівництва.

заяв, закликів до українців надати допомогу євреям ані з боку українського чи польського підпілля, ані з боку радянського уряду та підпорядкованих йому партизанських загонів і підпілля.

Українські праведники народів світу. Окремого розгляду потребують історії людей, які рятували євреїв від неминучого знищення на територіях, окупованих гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Таких героїв називають «праведниками народів світу»; це – почесне звання, що присвоюється від імені Ізраїлю відповідно до закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) представникам різних національностей та віросповідань. Справу про присудження звання праведника розглядає спеціальна громадська комісія, яку очолює суддя Верховного суду Ізраїлю⁵³.

Відповідно до нацистської расової політики, українців – рятувальників євреїв очікувало найжорстокіше покарання, знищення їх самих та членів їхніх сімей. Так, в оголошенні за підписами генерал-губернатора Г.Франка та штадтгауптмана Геллера говорилося, що навіть «підбурювачі та помічники підлягають цій самій карі, що й особи, які допустилися чину. Намір буде караний як довершений чин»⁵⁴. Відомі факти про розстріли українців за переховування євреїв на Вінниччині, Дніпропетровщині, Київщині, Львівщині, Харківщині⁵⁵.

І.Альтман писав про те, як у декількох українських селах місцеві жителі зуміли сховати всіх євреїв: у с. Яруга на Поділлі вдалося заховати не лише місцевих жителів-євреїв, але й біженців; у с. Раковець Львівської області селяни переховували 33 єврейських сім'ї; у с. Благодатне Дніпропетровської області було врятовано 30 євреїв. Автор підкреслював, що їх порятунок став можливим лише завдяки колективній підтримці решти жителів села⁵⁶.

Подібні приклади не поодинокі. А.Вайс у своїх спогадах розповідав, що мешканка західноукраїнського міста Борислава українка Ю.Матчишин для організації порятунку сім'ї Вайсів заручилася підтримкою іншої сусідки – польки Потенжної⁵⁷. В окупованому Запоріжжі українка Є.Купа переховувала дівчинку М.Чапату, мати якої розстріляли гітлерівці. Щоб забезпечити дитину від загрози арешту та знищення, сусіди клопоталися перед німецькою владою про видачу їй паспорта як українці; четверо людей виступили офіційними свідками (двох із них допитували), розуміючи, чим їм це загрожує. Загалом про єврейську дівчину, яка переховувалася від гітлерівців, знали майже всі мешканці вулиці – декілька десятків людей, і ніхто з них не видав її, а багато хто й допомагав⁵⁸.

⁵³ Див.: Праведники народів мира [Електронний ресурс]: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/intro.asp>

⁵⁴ Архів Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

⁵⁵ Див.: Убили односельчан, прятавших евреев: Акт: Харьковская область, Дергачёвский р-н, с. Семёновка // Документы обвиняют: Холокост: свидетельства Красной армии / Сост. Ф.Д.Свердлов. – Москва, 1996. – С.55.

⁵⁶ Див.: Альтман И.А. Холокост и еврейское Сопротивление на оккупированной территории СССР. – Москва, 2002.

⁵⁷ Особистий архів автора.

⁵⁸ Щупак І.Я. Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941–1945 гг. // Запорожские еврейские чтения. – Вып.1. – Запорожье, 1997. – С.120–121.

Найчастіше рятівниками євреїв виступали місцеві мешканці (українці, росіяни, поляки тощо), які мали єврейських родичів (дружин, чоловіків, батьків одного з подружжя та їхніх близьких); партизани, підпільники, котрі сприймали рятування євреїв як одну з форм опору окупантам; обивателі, яких поєднували з євреями сусідське життя або спільна робота, навчання до війни, а також пам'ять про добрі вчинки євреїв-сусідів у критичних ситуаціях (ілюстрацією останнього може слугувати випадок у с. Джурин Вінницької області: тутешні українські селяни вирішили допомогти євреям, які в роки колективізації заступилися за місцевого священика⁵⁹). Доволі поширеними були випадки рятування євреїв українцями через релігійні переконання, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. К.Беркгоф стверджує, що серед українців найбільше євреям допомогли баптисти та християни-євангелісти⁶⁰. Відомі випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські й навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв⁶¹. Але, зрозуміло, такі випадки були нетиповими.

Україна займає четверте місце на планеті за кількістю праведників народів світу, за визначенням Яд-Вашем (після Польщі, Нідерландів та Франції). На 1 січня 2016 р. наявні дані про 2544 таких героїв, які ризикували своїм життям та життям своїх близьких, рятуючи євреїв від нацистів⁶².

Вагому кількість серед рятівників-священослужителів становлять представники Української греко-католицької церкви. Тут слід згадати як рядових священиків УГКЦ, серед яких о. Омелян (Ковч), котрий заплатив життям за рятування євреїв, так і, звичайно, величну постать митрополита Андрея (Шептицького). Останній особисто врятував чимало євреїв, серед них – львівського рабина Д.Кахане, синів загиблого рабина Л.Курта Ісаака й Натана. «Митрополит залучив до рятування євреїв деяких українських священиків, серед яких були його брат Клементій, голова ордену студитів, а також ігуменя студитського монастиря Йосефа, преподобний Марко Стек та інші»⁶³. Загалом за допомогою предстоятеля було врятовано близько 200 євреїв.

Слід зазначити, що митрополитові досі не надано високе звання праведника народів світу – через його вітання гітлерівській армії в перші дні після нападу Німеччини на СРСР, контакти з нацистськими високопосадовцями тощо. Ми вважаємо, що велич подвигу таких людей, як Андрей (Шептицький), не потребує підтвердження чи схвалення навіть високою та поважною інституцією. Сам факт організації цілої системи допомоги жертвам нацистського геноциду силами церковної організації, пасторська настанова до церковних ієрархів стосовно спасіння сотень приречених на загибель євреїв перетворили

⁵⁹ Див.: Книга Праведников / Сост. И.А.Альтман, А.Е.Гербер, Д.И.Полторака. – Москва, 2005. – С.14.

⁶⁰ Беркгоф К. Жнива розпачу... – С.95.

⁶¹ Див.: Там само. – С.15.

⁶² Праведники народов мира – по странам и национальной принадлежности спасителей: Статистика на 1 января 2016 [Електронний ресурс]: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>

⁶³ Щупак І. Голокост в Україні... – С.136.

митрополита Андрея на уособлення гуманізму у протистоянні політиці нацистів. Ш.Вайс, урятований разом із родиною під час Шоа українцями та поляками, колишній спікер ізраїльського парламенту та посол цієї держави в Польщі, образно назвав цього священнослужителя «українським Шиндлером»⁶⁴.

Єврейський опір Голокосту. Під опором Шоа ми розуміємо будь-які дії, групові або індивідуальні, спрямовані проти гітлерівської антисемітської ідеології та практики «остаточного вирішення єврейського питання», а також боротьбу проти нацистської військової агресії, що несла загрозу неминучої загибелі єврейському населенню України, окупованої нацистською Німеччиною та її союзниками.

Поширеними формами *пасивного опору* були неприйняття окупаційних порядків, відмова виконувати накази нацистів, утеча від катів, відкрите визнання свого єврейства тощо. Важливою формою духовного опору Голокосту стало виживання за нелюдських умов та намагання зберегти своїх дітей, культуру й національну самобутність. У гетто організували концерти та лекції, уручну копіювали книги, проводили вечори спогадів, збиралися на таємні богослужіння⁶⁵.

Частина євреїв м. Дубно, які дізнались, що на аеродромі підготовлено ями для масового розстрілу, пішли на самогубство через повішення та отруєння. Масового характеру набуло зведення рахунків із життям серед єврейського населення Вінниці⁶⁶. В інших випадках приречені на смерть намагалися подорожче віддати своє життя. У Донецьку євреї, яких кидали живими у шахту, зуміли потягнути з собою декількох своїх катів. У одному з сіл поблизу Бердичева, коли нацисти забирали на розстріл дружину 70-річного коваля й будівельника П.Каплуна, той устиг власноруч задушити двох гітлерівців перед тим, як його прошила автоматна черга⁶⁷. Однією з найпоширеніших форм пасивного опору була втеча. На Наддніпрянщині чимало євреїв утекли ще до того, як який-небудь окупаційний орган зміг їх зареєструвати як євреїв⁶⁸.

Деякі дослідники розглядають як форму єврейського опору Шоа участь євреїв-воїнів у війні проти нацистської Німеччини в лавах Червоної армії та армій країн-союзниць по антигітлерівській коаліції. Уважаючи це окремою важливою проблемою, ми зазначимо інші форми активного опору Шоа. Передусім, слід зауважити, що для участі євреїв у підпільному та партизанському русі були перешкоди, зумовлені об'єктивними чинниками. У більшості населених пунктів залишалися літні люди, жінки, діти, німці: нацисти розпочали геноцид євреїв з убивств національної еліти та чоловіків. Крім того, у 1941 р. збройні загони українського націоналістичного руху були у цілому вороже налаштовані проти євреїв, та й скоординована партизанська діяльність розгорнулася пізніше, коли постала УПА. А головна перепона на шляху участі євреїв

⁶⁴ Проф. Шимон Редлих: «Шептицкий отрицал расистское мышление» [Интервью профессора Шимона Редлиха журналу «Тыгодник повсехнь» (Tygodnik Powszechny)] [Електронний ресурс]: <http://www.newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=3690>

⁶⁵ Див.: История Холокоста [Електронний ресурс]: <http://holocaust.ios.ru/history/21.htm>

⁶⁶ Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.298–299.

⁶⁷ Див.: Там само. – С.299–300.

⁶⁸ Див.: *Беркгоф К.* Жнива розпачу... – С.80.

у радянському партизанському русі полягала в тому, що майже всі загони було розгромлено – на рубежі 1942–1943 рр. їх залишалося близько 5% від сформованих на початку війни⁶⁹. У багатьох випадках і після 1941–1942 рр. євреїв не приймали до складу ані радянських партизанських загонів⁷⁰, ані формувань УПА. Це було зумовлено проявами антисемітизму, відповідними директивами командування партизанським рухом, небажанням партизанів обтяжувати себе опікуванням старими, жінками та дітьми, які намагалися рятуватися разом з євреями-чоловіками.

Слід зазначити, що відкритий опір у гетто вибухав здебільшого незадовго до їх ліквідації. Проте від початку в багатьох таких місцях на території України було створено бойові групи самозахисту й підготовки повстань. Улітку 1942 р. тільки в гетто Західної Волині діяли 18 єврейських бойових груп. Про збройні повстання євреїв, що відбулися в 1942 р. в гетто Мізоча, Кременця, Тучина, у 1943 р. – у гетто Львова, Бродів, Стрия знаходимо відомості у працях ізраїльського історика Ш.Спектора⁷¹. Найбільш підготовленим, організованим і результативним був збройний виступ євреїв Тучинського гетто (Рівненщина). Яскравим прикладом опору в'язнів гетто стало повстання євреїв у Луцьку⁷². У 1942 р. євреї чинили збройний опір в українських містах Ковель, Дубно, Дубровиця, Борщів, Рогатин. Повстання були жорстоко придушені, але частини в'язнів удалося втекти до партизанів.

Важливу роль відгравали євреї в організації антигітлерівського опору. Серед тих, хто допомагав антинацистському підпіллю в м. Вінниця розкрити таємниці ставки А.Гітлера Вервольф, була розвідниця Т.Куцин, єврейка за походженням⁷³. Важливим центром діяльності євреїв у підпіллі стала Одеса⁷⁴. Одним із керівників дніпропетровського антифашистського підпілля був Б.Сондак⁷⁵. Безстрашна Т.Маркус була зв'язковою Київського підпільного міськкому партії та учасницею диверсійно-винищувальної групи, яку очолював член підпільного міськкому В.Кудряшов. Вона особисто знищила десятки гітлерівських солдатів та офіцерів, зрадників, виконувала доручення щодо підготовки диверсій. Коли її заарештували й у січні 1943 р. розстріляли дівчині був лише 21 рік⁷⁶. «За особисту мужність і героїчну самопожертву, незламність духу в боротьбі з фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» у 2006 р. Тетяні Маркус по смертно присвоєно звання Героя України. Вона стала єдиною жінкою за

⁶⁹ Див.: Там само.

⁷⁰ Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.292.

⁷¹ Див.: *Спектор Ш.* Участие евреев в сопротивлении и в партизанском движении на территории советской Украины [Електронний ресурс]: http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yadvashem_studies/spector.pdf

⁷² Див.: *Фальков М.* Забытый декабрь: как пала «Масада» Западной Украины [Електронний ресурс]: <http://izrus.co.il/history/article/2009-12-21/7819.html#ixzz1pTfyIsb>

⁷³ Див.: *Винокурова Ф.* Татьяна Куцин (Муляр): Тайны паспорта №0593 // Проблемы истории Голокосту. – Вып.2. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2005. – С.153–163.

⁷⁴ Див.: *Спектор Ш.* Участие евреев в сопротивлении... – С.164.

⁷⁵ Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.315–316.

⁷⁶ Див.: *Єлисаветський С.* Відоме і нове слово про Таню Маркус // Дзеркало тижня. – 2002. – 10 серпня. – №30.

роки незалежності України, яка отримала це звання за бойові заслуги під час радянсько-німецької війни.

На теренах України успішно діяли єврейські партизанські загони і групи під командуванням Ліндера, Місюри, Гільденмана (відома «група (рота) дяді Міши») ⁷⁷, Конищука, Абугова та ін. ⁷⁸ Бійцями цих загонів були в основному втікачі з концтаборів та гетто ⁷⁹. Перші партизанські формування Шепетівщини було створено цілими сім'ями євреїв, яким удалося втекти від нацистів у ліси ще в перші дні окупації. Чимало євреїв билися в партизанських загонах у Північній Україні – у з'єднаннях С.Ковпака, О.Сабурова, О.Федорова.

Нерідко євреї обіймали командні посади в радянських партизанських загонах, серед них: Л.Беренштейн – командир загону, Я.Талес – комісар загону, Абугов – командир розвідроты, доктор Ерліх – командир медичної служби у з'єднанні В.Бегми, О.Марголіс і Я.Павловський – командири взводів ⁸⁰. За підрахунками С.Єлисаветського, чисельність партизанів-євреїв на окупованій нацистами території України становила понад 2900 осіб (приблизно 3,4% від загальної кількості радянських партизанів). Більше 300 партизанів-євреїв загинули в боях ⁸¹.

Вивчення історії Голокосту у системі освіти України

Формування української національної історичної пам'яті має людський та європейський ціннісний вимір і є надзвичайно важливим для самого існування нашої держави. Війна, що ведеться сьогодні проти України, розпочалася в головах людей, заражених пострадянською, російсько-шовіністичною ідеологією та фальсифікацією історії, яка, зокрема, представляє українських патріотів «нащадками фашистів та колабораціоністів», відповідальних за нацистський геноцид. Цей чинник надає додаткової актуальності вивченню Голокосту та його уроків.

Надзвичайно важливо відзначити, що *Україна стала першою країною на пострадянському просторі, яка включила тему «Голокост» як обов'язкову для вивчення в курсі історії України і в курсі всесвітньої історії*. Обов'язкове вивчення історії Голокосту у школах нашої країни визначається державною програмою викладання історії, згідно з якою події середини ХХ ст. і Другої світової війни вивчаються в 11-му класі загальноосвітніх навчальних закладів. Ці програми мають різні рівні, зорієнтовані на предметну спеціалізацію старшокласників, що доцільно розглянути окремо.

У чинній (2015/2016 навчальний рік) програмі з історії України для 11-х класів рівня стандарту, яку можна назвати базовою, у темі 1 «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)» передбачено, зокрема, обов'язкове вивчення питань «Нацистський “новий порядок”». Життя населення України в

⁷⁷ Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.330.

⁷⁸ Про участь євреїв у партизанському русі УПА було зазначено вище.

⁷⁹ Ефимов П. Сопротивление Холокосту // Народ мой. – 2003. – 31 марта. – №6 (299) [Електронний ресурс]: <http://jew.spb.ru/ami/A299/A299-011.html>

⁸⁰ Див.: Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении... – С.166.

⁸¹ Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.320–321.

умовах окупації. Концтабори та масове знищення людей. Голокост»⁸². У програмі з історії України для 11-х класів академічного рівня вивчення цієї ж теми («Україна в роки Другої світової війни») також зазначає Голокост серед обов'язкових питань: «Окупація України. Нацистський “новий порядок”. Життя населення України в умовах окупації. Концтабори та масове знищення людей. Голокост. Остарбайтери. Життя в евакуації. Колабораціонізм»⁸³. Програма з історії України суспільно-гуманітарного, історичного профілю, природно, пропонує більший перелік питань історії України в роки Другої світової війни та окупації для більш глибокого вивчення: «Нацистський “новий порядок”. Винищення населення за планом “Ост”. Початок ліквідаційних акцій. Бабин Яр 29–30 вересня 1941 р. Український Голокост: винищення 1,6 млн євреїв – громадян України. Терор голодом в містах. Спалені села. Економічне пограбування України. Остарбайтери. Проблема колабораціонізму. Дивізія СС “Галичина”»⁸⁴.

Як відомо, паралельно з курсом історії України в українських школах викладається курс всесвітньої історії. У діючій (2015/2016 навчальний рік) програмі з всесвітньої історії для 11-х класів академічного рівня / рівня стандарту передбачено, зокрема, вивчення питань «Особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях. Голокост»⁸⁵. Крім того, діюча програма вимагає від учнів тлумачення та застосування понять «новий порядок», Голокост⁸⁶. Застосування, тлумачення та співвідношення цих же понять пропонує і програма з всесвітньої історії для 11-х класів суспільно-гуманітарного напрямку, історичного, філософського профілів.⁸⁷

Треба зазначити, що Державні програми є нормативним документом, обов'язковим для виконання в навчальних закладах України, і це повністю реалізовується в навчальному процесі. Крім державних, із 1990-х рр. науковці та освітяни складали програми факультативних, спеціальних курсів з історії Голокосту, які Міністерство освіти і науки України рекомендувало для всіх навчальних закладів країни⁸⁸.

Відповідно до чинних державних програм пишуться підручники історії, які ще з початкових років вітчизняного підручникотворення містили відомості про трагедію Голокосту. Не можна знайти жодного посібника з історії України,

⁸² Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Історія України: 10–11 класи: Рівень стандарту (зі змінами відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України від 04.08.2014 №895 та від 23.11.2015 №1194) [Електронний ресурс]: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Всесвітня історія: 10–11 класи: Академічний рівень / Рівень стандарту [Електронний ресурс]: <http://mon.gov.ua/content/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0/vs-ist-st-ak.pdf>

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Всесвітня історія: 10–11 класи: Суспільно-гуманітарний напрям, історичний, філософський профілі [Електронний ресурс]: <http://mon.gov.ua/content/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0/vs-ist-pr.pdf>

⁸⁸ Див.: Шупак І.Я. Історія Голокосту: Програма факультативного курсу / елективного курсу / курсу за вибором для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. – Дніпропетровськ, 2014.

де під час висвітлення теми Другої світової війни не згадувалася б трагедія Бабиного Яру. Матеріал українських підручників містить чимало інформації не тільки про знищення євреїв, але й про опір Голокосту, про праведників народів світу.

Так, в одному з підручників з історії України⁸⁹ викладаються основні поняття, пов'язані з Голокостом, розкриваються факти «остаточного вирішення єврейського питання» на теренах України. Крім того, на відміну від російських підручників, особлива увага приділяється подвигу праведників народів світу: «Ті, хто залишився живими в Україні, урятувалися насамперед завдяки місцевим жителям-неєвреям. Незважаючи на смертельну небезпеку, вони мали мужність здійснити моральний подвиг»⁹⁰. Важливим моментом стало згадування в підручнику імен українських рятівників євреїв – митрополита Андрея (Шептицького), о. Омеляна (Ковча).

Систематичним і послідовним викладом проблематики Голокосту на території України вирізняються підручники з історії відомого педагога й ученого О.Пометун⁹¹ та одного із засновників українського підручникотворення історика Ф.Турченка⁹². Автори у своїх книгах визначають расистський характер нацистської антисемітської політики, наводять факти систематичного та планомірного знищення єврейського населення (особливу увагу приділяючи уособленню нацистського геноциду – Бабиному Яру), залучають історичні документи, що пробуджують співчуття до жертв нацистів, підкреслюють значення подвигу праведників народів світу. Ф.Турченко слушно виокремлює головну особливість Голокосту на українських теренах: свій «Бабин Яр» був у кожному місті України⁹³.

Більше інформації з історії Голокосту подається в українських підручниках зі всесвітньої історії. У підручнику Т.Ладиченко⁹⁴, зокрема, наводяться необхідні дефініції, дається характеристика нацистського «нового порядку», що «передбачав здійснення расової політики, жертвами якої стали євреї, цигани, слов'яни». Наведені в підручнику документи (свідчення Я.Верника, в'язня Треблінки) пробуджують у читача почуття емпатії до переслідуваних⁹⁵.

Чіткість викладення матеріалу, наукова ґрунтовність вирізняє підручник зі всесвітньої історії П.Полянського⁹⁶. Історик підкреслює расистський

⁸⁹ Див.: Струкевич О.К., Романюк І.М., Дробозюк С.І. Історія України: Підручн. для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – К., 2011. – С.35–36; або: [Електронний ресурс]: <http://pidruchnyk.com.ua/451-storya-ukrayini-strukevich-romanyuk-drovozyuk-11-klas.html>

⁹⁰ Там само. – С.36.

⁹¹ Див.: Пометун О.І., Гупан Н.М. Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосв. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень. – К., 2011. – С.29–31; або: [Електронний ресурс]: <http://pidruchnyk.com.ua/440-storya-ukrayini-pometun-gupan-11-klas.html>

⁹² Див.: Турченко Ф.Г. Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосв. навч. закл.: профільний рівень. – К., 2011.

⁹³ Див.: Там само. – С.31.

⁹⁴ Див.: Ладиченко Т.В. Всемирная история: Учебн. для 11 кл. общеобразоват. учебн. завед. (уровень стандарта, академический уровень). – К., 2011; або: [Електронний ресурс]: <http://4book.org/uchebniki-ukraina/11-klasse/405-vseshitnyia-istoriya-11-klasse-ladichenko>

⁹⁵ Там само. – С.27.

⁹⁶ Див.: Полянський П.Б. Всесвітня історія: Підруч. для 11 кл. загальноосв. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень. – К., 2012. – С.37–38.

характер нацистського геноциду євреїв та ромів (циган), зазначає форми й методи дії гітлерівської «машини знищення»⁹⁷.

У підручнику І.Щупака тему Голокосту розкрито повно й деталізовано⁹⁸. Особливе методологічне та виховне значення має висвітлення єврейського опору Голокосту, подвигу праведників народів світу та історичних уроків трагедії, їх значення для сьогодення⁹⁹.

Окрім базових підручників історії для загальноосвітніх навчальних закладів в Україні видано чимало додаткових навчальних посібників, у тому числі спеціально присвячених історії Голокосту, серед авторів яких – І.Кабанчик, А.Подольський, І.Щупак¹⁰⁰. Вийшли у світ електронний посібник з історії Шоа¹⁰¹, та посібники, що розкривають цю тему в окремому підрозділі¹⁰². Надруковано посібники для вчителів¹⁰³.

Тема Голокосту знаходить відображення в експериментальних підручниках, які видаються в нашій країні. Так, у навчальному посібнику, виданому Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» й авторитетною міжнародною організацією «Euro Clío», спеціальний розділ присвячено Голокосту¹⁰⁴. У методичному посібнику для авторів та редакторів видавництва спеціальну частину відведено висвітленню в українських підручниках теми Голокосту¹⁰⁵.

Важливо підкреслити, що Українська держава та громадські організації нашої країни створили досить розвинену систему професійної підготовки шкільних учителів історії з вивчення історії Голокосту. Цим питанням приділяється постійна увага на семінарах, які організовуються Міністерством освіти і науки України, Радою Європи, Усеукраїнською асоціацією вчителів історії, суспільствознавства та громадянської освіти, Усеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» та ін.

За сприяння Міністерства освіти і науки України у нашій країні щорічно проводиться міжнародний конкурс творчих робіт учнів, студентів і вчителів «Уроки війни та Голокосту – уроки толерантності», учасниками яких

⁹⁷ Див.: Там само. – С.73.

⁹⁸ Див.: *Щупак І.Я.* Всесвітня історія: Новітній період (1939–2011 рр.): Підруч. для 11 кл. загальноосв. навч. закладів. – Запоріжжя, 2011.

⁹⁹ Див.: Там само. – С.38–39, 42, 65, 67.

¹⁰⁰ Див.: *Кабанчик І.Б.* Історія скорботи та героїзму: Методичний посібник з історії Голокосту для вчителів загальноосвітніх шкіл. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2004; *Подольський А.Ю.* Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. – К., 2007; 2009; *Щупак І.Я.* Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії: Навч. посібник для учнів ст. класів серед. загальноосвіт. навч. закладів. – Дніпропетровськ, 2005.

¹⁰¹ Див.: Назустріч пам'яті: Навч. метод. посіб. до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Авт.-упор. О.Войтенко, М.Тяглий. – К., 2007; *Щупак І.Я.* Голокост в Україні та уроки толерантності: Чому ми вивчаємо Голокост? Електронний мультимедійний посібник. – Дніпропетровськ; К., 2007; *Щупак І.Я.* Холокост в Україні: Мультимедійное пособие. – Вып.2. – К., 2009 та ін.

¹⁰² Див.: *Щупак І.Я.* Ксенофобия и толерантность: Уроки Холокоста и гуманизм: Электронное пособие. – К., 2008; Чужого горя не буває: людський вимір під час Голокосту і Пораймосу / Разом на одній землі: Історія України багатокультурна: Навч. посібн. – Л., 2012.

¹⁰³ Історія Голокосту: освіта та пам'ять: Посібник для вчителя. – К., 2012.

¹⁰⁴ Див.: Разом на одній землі: Історія України багатокультурна. – С.166–176.

¹⁰⁵ Див.: Підручник історії: проблеми толерантності: Метод. посіб. для авторів та редакторів видавництва / Г.В.Касьянов, П.Б.Полянський, І.Б.Гирич та ін. – Чернівці, 2012. – С.85–99.

стали тисячі освітян. Із 2013 р. за сприяння МОН України інститут «Ткума», Яд-Вашем, освітні установи нашої країни реалізують великий освітній проєкт «Вивчення історії Голокосту в Україні для формування атмосфери толерантності».

Інститут юдаїки, центр вивчення юдаїки при Києво-Могилянській академії, Український центр вивчення Голокосту (Київ), Український католицький університет (Львів) та багато інших науково-освітніх установ і громадських організацій проводять численні вчительські семінари з історії Голокосту, пересувні виставки, реалізують науково-методичні проєкти. Один із найбільших музеїв країни – «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» – організовує на основі унікальних експозицій освітньо-музейні заняття з історії Голокосту для вчителів, учнів загальноосвітніх шкіл, а також студентів університетів¹⁰⁶.

Із 2015 р. за підтримки Міністерства освіти і науки інститут «Ткума» проводить в усіх регіонах нашої країни цикл семінарів із загальною темою «Вивчення історії Другої світової війни та Голокосту за умов сучасної війни проти України». Цей проєкт здійснюється за участі обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, шкіл з усіх регіонів України. Велику освітню програму Міністерства освіти і науки України, наукових та освітніх інституцій країни присвячено заходам до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру.

Для вищої школи держава не видає уніфікованих навчальних програм, не створюються єдині підручники для університетів, що набувають автономію у ході освітньої реформи. Проте ще 2000 р. було прийнято інструктивний лист Міністерства освіти і науки України, в якому містилася рекомендація щодо вивчення Голокосту в університетах. За аналітичними довідками МОН, в Україні нараховуються десятки університетів, де викладаються спеціальні курси з історії Голокосту.

Уроки Голокосту та суспільне питання про покаєння

Очевидно, що сенс наукового дослідження й вивчення Голокосту в навчальних закладах полягає насамперед в осмисленні його уроків для українського суспільства. Загальне розуміння цих уроків сягає далеко за межі нагромадження наративу, що притаманне більшості наукових праць і навчальним матеріалам. Багато питань, які постають при осмисленні Голокосту, мають світоглядний характер.

Ще порівняно нещодавно для багатьох українських істориків, як і для суспільства у цілому, Голокост залишався «єврейською трагедією», не інкорпорованою до національної історії України. Тому не дивно, що Голодомор інколи

¹⁰⁶ Див.: Опыт изучения и преподавания истории Холокоста в постсоветской Украине // Евреи в постсоветских странах: самосознание и образование: Сборник статей под ред. А.Д.Эшштейна. – Иерусалим, 2008. – С.223–247; Щупак І. Історія Голокосту у шкільних підручниках Польщі, Росії та України // Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. – Л., 2012. – С.196–207.

називали «українським Голокостом». Переконливо заперечив таке тлумачення дефініції професор С.Кульчицький: «Ми не маємо морального права використовувати поняття “український Голокост” в його переносному значенні. Використовуючи його щодо Голодомору, ми тим самим показуємо, що забуваємо про український Голокост без всяких лапок, забуваємо про трагічну долю українських громадян єврейської національності під час Другої світової війни. Український Голокост існував реально, це – загибель 1,6 млн євреїв в Україні під час Другої світової війни»¹⁰⁷.

Питання про включення до контексту української національної історії Голокосту, у ході якого на окупованій території України було знищено чверть європейського єврейства, важливе не тільки як таке. Воно пов'язане з питанням про етноцентричний або поліетнічний, полікультурний виклад української історії. Канадський історик українського походження П.Р.Магочій, автор відомої книги «Україна: історія її земель та народів», доволі провокативно схарактеризував її як «першу історію України». Він мав на увазі, що в його баченні історії «росіяни, поляки, євреї, карпаторусини, кримські татари, німці, румуни, греки поряд з іншими, що проживають на території України, розглядаються і розуміються як невід'ємна частина української історії, а не просто як супротивники етнічних українців в їх власній віковій боротьбі за національне виживання»¹⁰⁸. Таке бачення збігається з сучасним розумінням своєї національної історії європейськими народами.

Поточні європейські тенденції в баченні української історії виразні в наукових працях багатьох українських фахівців – І.Гирича, В. та Л. Гриневичів, Я.Грицака, Г.Касьянова, П.Полянського, Н.Яковенко та інших, а також у вже згаданих виданнях інституту «Ткума» та асоціації «Нова доба», у самобутньому львівському часопису «Ї».

Не можна представити історію будь-якого народу без взаємних кривд та образ із народами-сусідами. Утім зріла нація здатна на критичне осмислення своєї історії, пошуки взаємопорозуміння та взаємопрощення з іншими націями. Яскравим прикладом такого порозуміння стало німецько-польське примирення, початок якому поклали польські релігійні діячі. У 1965 р. архієпископ (майбутній кардинал) Болеслав Комінек ініціював підписання польськими священниками «Листа німецьким братам у служінні», в якому пропонувалась ідея подолати конфлікти, викликані подіями минулого. Її підтримали польські церковнослужителі, у тому числі майбутній Папа Римський Іоанн Павло II. Лист закінчувався символічною фразою «простягаємо вам наші руки, прощаємо і просимо про прощення»¹⁰⁹. Ці слова – «*прощаємо і просимо про прощення*» – можна назвати універсальною формулою для відносин між народами, що мають складну, а іноді трагічну історію взаємовідносин.

¹⁰⁷ Кульчицький С. Треба відмовитися від поняття «український Голокост» (до дискусії про Голодомор як геноцид) // Форум націй: Газета Конгресу національних громад України. – 2007. – №11 (67).

¹⁰⁸ Магочій П.Р. Україна: історія її земель та народів / Пер. з англ. Е.Гийдель, С.Грачова, Н.Кушко, О.Сидорчук. – Ужгород, 2012. – С.У.

¹⁰⁹ Див.: Рубан Ю. Як історія вчить порозумінню: висновки для політиків [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/08/27/135220/>

В Європі, де було розв'язано дві найстрашніших війни в історії людства, шлях до порозуміння між народами та країнами був украй нелегким. Особливо важко було вибудовувати нові відносини з Німеччиною, на землі якої народився нацизм, звідки прийшла ідеологія геноциду та практика Голокосту. Перелом наступив наприкінці 1960-х рр., за часів правління у ФРН соціал-демократичного уряду В.Брандта. Миротворча діяльність канцлера увінчалася підписанням у Варшаві угоди (7 грудня 1970 р.), яка визначила остаточний кордон між Німеччиною та Польщею. Того ж дня В.Брандт від імені німецького народу став на коліна перед пам'ятником героям і жертвам повстання у варшавському єврейському гетто. Цей акт символізував політику зближення та примирення, засновану на моральних принципах.

«Німці знайшли в собі сили покаятись за жахливе тоталітарне минуле, – пише О.Яремчук. – Брандт – перший канцлер, який відвідав Ізраїль. Він зробив жест, який схвилював цілу країну – зайшов в Яд ва-Шем навіть не в ярмулці, а капелюсі, який носять ортодоксальні євреї. Тоді він відкрив Книгу псалмів і почав читати вголос німецькою з 103-го псалма: “Ми скоїли гріхи та злочини. Боже милосердний, прости нас”. Він вважав своїм обов'язком допомогти своєму народу подолати минуле. Тоді він додав: “Немає народу, який би міг заховатися від своєї історії”»¹¹⁰.

Важке і складне минуле було в польсько-єврейських відносин, у тому числі – під час Другої світової війни. У Польщі, яка зазнала нападу з боку Німеччини та СРСР, якій було завдано величезних людських і матеріальних втрат, суспільна свідомість була налаштована вважати польський народ винятково жертвою війни й тоталітарних режимів. Тому ефект бомби, що вибухнула, спричинила поява книжок Я.Гросса «Сусіди» та «Страх». Ці книги-сенсації викликали надзвичайно гостру дискусію в польському суспільстві про роль поляків у знищенні євреїв. Але у цьому контексті слід згадати масову церемонію, що відбулась 2001 р., коли сотня польських єпископів на чолі з кардиналом Юзефом Глемпом від імені всього польського суспільства попросила вибачення за злочини, учинені в Єдвабному та інших містах¹¹¹.

Що ж до українців, то Я.Грицак слушно зауважує труднощі визнання співучасті частини їх у Голокості: «Українцям, на відміну від поляків, буде важче визнати, що їхні предки в час війни були не лише жертвами, а й злочинцями. Хоча б тому, що вони дуже поділені у ставленні до війни»¹¹². Очевидно, що цей поділ українців посилюється в останні роки, після Євромайдану та наступних воєнних дій на сході нашої країни, який багато у чому ґрунтується на російсько-пострадянській моделі історичної пам'яті, у першу чергу – пам'яті про Другу світову.

Розглядаючи ставлення українців до подій Другої світової війни та Голокосту, що формувалося за часів незалежності, подивімося на ставлення

¹¹⁰ Яремчук О. Реконструкція людяності: Переосмислення націонал-соціалістичного минулого. – Ч.1: Мюнхен // День. – 2013. – 24 вересня [Електронний ресурс]: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podorozhi/rekonstrukciya-lyudyynosti>

¹¹¹ Грицак Я. Голокост // Його ж. Життя, смерть та інші неприємності: Статті та есеї. – К., 2011. – С.134.

¹¹² Там само.

до цієї проблеми української політичної еліти. Радянській політиці замовчування Голокосту було покладено край уже в перший рік незалежності. Ще під час зустрічі Л.Кравчука з президентом США Дж.Бушем 1 серпня 1991 р. згадувалася трагедія Бабиного Яру. Але найбільше значення та найбільшого розголосу у світі набув виступ Л.Кравчука під час меморіальної церемонії в Бабиному Яру 5 жовтня 1991 р. Сам він пізніше про ці події згадував: «Вбивство людини не за злочини, не у воєнних діях, а за національну приналежністю є неприйнятним для жодної цивілізації, для жодної нації, для жодної людини. Розуміючи це, я вважав за необхідне принести вибачення за те, що на нашій землі були такі люди, які сповідували фашизм або стали на службу фашистів і нищили євреїв тільки тому, що вони євреї. Хоча я наголосив, що в Бабиному Яру були вбиті й українці, росіяни, поляки, представники інших національностей. Але нині ми говоримо про Голокост. Так я тоді тлумачив своє вибачення»¹¹³. Отже вперше радянський і водночас пострадянський політик найвищого рангу говорив про трагедію євреїв в Бабиному Яру, зазначивши їх серед інших жертв фашизму, але єдиних, яких убивали «тільки тому, що вони євреї».

Лише згадав трагедію Голокосту Л.Кравчук пізніше, під час свого виступу перед парламентом Ізраїлю 12 січня 1993 р.¹¹⁴ Натомість багато місця пам'яті про трагедію євреїв України приділив його голова – Ш.Вайс у своїй промові перед Верховною Радою України у ході офіційного візиту до нашої країни 14–17 червня 1993 р. Ш.Вайс, який разом зі своїми близькими був урятований від нацистського геноциду українськими праведниками народів світу, говорив про свою родинну історію, а також підкреслив значення слів Л.Кравчука, сказаних ним у жовтні 1991 р. на церемонії в Бабиному Яру¹¹⁵.

Утім, зауважимо, що події Голокосту, єврейська трагедія в Бабиному Яру тоді ще не стали складовою частиною української історичної пам'яті. І сам Л.Кравчук пропонував не акцентувати уваги на минулому, особливо на його болючих сторінках. На думку першого президента нашої країни, «питання каяття українського народу перед єврейським вичерпане. Ніхто не може звинуватити Україну в тому, що вона проводить антиєврейську політику»¹¹⁶.

За наступного керівника держави про нацистський геноцид проти євреїв під час публічних заходів згадували менше. У 1996 р., у короткому інтерв'ю для преси після завершення церемонії пам'яті в Бабиному Яру, Л.Кучма сказав, що «це – священне місце, пам'ять про яке єднає єврейський і український народи»¹¹⁷. Відзначаючи гідну думку президента про спільність історичної пам'яті, зазначимо, що він не вжив слово «Голокост». Л.Кучма взагалі уникав

¹¹³ Леонід Кравчук, перший Президент України: «Ми, українське суспільство, повинні навчитися тримати в голові історичні факти» [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/polemika-leonid-kravchuk.html>

¹¹⁴ Address of Ukrainian President Mr. Leonid Kravchuk to the Knesset Plenum Jerusalem, January 12, 1993 (Unofficial translation – the speech was delivered in Ukrainian) [Електронний ресурс]: https://www.knesset.gov.il/description/eng/doc/speech_kravchuk_1993_eng.pdf

¹¹⁵ [Електронний ресурс]: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL17/150693_53.htm

¹¹⁶ [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/polemika-leonid-kravchuk.html>

¹¹⁷ Бабин Яр: Трагедія і застереження // Урядовий кур'єр. – 1996. – 1 жовтня. – С.1.

цього поняття у своїх офіційних виступах, навіть у промові з нагоди 60-річчя подій у Бабиному Яру¹¹⁸. Тоді, за декілька тижнів після атаки на Світовий торговельний центр у Нью-Йорку, Л.Кучма інтерпретував убивства в Києві як прояв тероризму, який досі не зник від часів нацистів¹¹⁹.

В.Ющенко започаткував нові тенденції в політиці пам'яті. Відома його позитивна роль у формуванні української національної самосвідомості, важливим історичним стрижнем якої стала пам'ять про трагедію Голодомору. Більш чітко було сформульовано й позицію Української держави щодо пам'яті про Голокост. Ще до свого президентства, виконуючи обов'язки прем'єр-міністра України, В.Ющенко представляв українську державу на визначальному Міжнародному форумі з Голокосту у Стокгольмі 27 січня 2000 р. У своїй офіційній доповіді він, зокрема, сказав: «Голокост – це біль світового єврейства. Водночас – це трагедія загальнолюдського значення... Трагедія Бабиного Яру була і залишається горем і смутком не лише українського єврейства, а усього українського народу, однією з найсумніших сторінок Другої світової війни»¹²⁰. Далі доповідач акцентував увагу на необхідності вивчення Голокосту та усвідомлення його уроків: «Саме для того, щоб ніколи більше не сталася подібна трагедія, необхідно вивчати й широко роз'яснювати історію Голокосту. [...] Уроки Голокосту залишаються актуальними»¹²¹. Відомо, що після форуму у столиці Швеції Рада Європи прийняла рішення рекомендувати європейським країнам вивчати історію Голокосту та його уроки, «у царині освіти зробити все можливе, щоб запобігти повторенню або забуттю таких подій, які мали місце у цьому сторіччі й завдавали спустошень, зокрема голокост, геноцид, етнічні чистки»¹²². Відповідні позитивні зрушення відбулися й у системі освіти України, про що йшлося вище. В.Ющенко згадав про Голокост і у своїй інавгураційній промові: «У цей день згадаємо героїв, що полягли за перемогу: мучеників Освенцимів і ГУЛАГів, жертв Голодоморів, депортацій і Голокосту»¹²³.

За президентства В.Януковича відбувся якісний поворот у гуманітарній політиці взагалі та в політиці пам'яті зокрема. Відроджувалися радянські та пострадянські історичні міфи, а пам'ять про Голокост і Бабин Яр опинилася на задньому плані суспільного життя. В Україні «досі немає серйозного єврейського музею і немає значного меморіалу Голокосту, – писав у своїй статті, надрукованій у вересні 2011 р., К.Шуллер. – [...] Байдушність держави та її установ, принаймні останнім часом, частково компенсувалася приватними ініціативами»¹²⁴. Ілюстрацією ставлення тодішньої державної влади до історії Голокосту може бути звернення президента В.Януковича до співвітчизників у зв'язку з 70-річчям трагедії Бабиного Яру. Він, зокрема, сказав, що це –

¹¹⁸ *Портнов А.* Українські образи Другої світової війни [Електронний ресурс]: http://zaxid.net/news/showNews.do?ukrayinski_obrazi_drugoyi_svitovoyi_viyini&objectId=1235328

¹¹⁹ Див.: *Химка І.-П.* Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/223-223>

¹²⁰ [Електронний ресурс]: <http://www.infoukes.com/ukremb/pr000131u.shtml>

¹²¹ Там само.

¹²² [Електронний ресурс]: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_729

¹²³ [Електронний ресурс]: <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/23/3006391/>

¹²⁴ *Шуллер К.* «Пам'ять про Бабин Яр просочується в українське суспільство» [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/10/3/57538/>

одна з найжахливіших трагедій минулого століття, при цьому не згадав про масові розстріли євреїв («Наш народ пройшов через багато страждань, пережив Голодомор та виніс тягар Великої Вітчизняної війни. Бабин Яр був однією з найжахливіших трагедій минулого століття»)¹²⁵.

Після Євромайдану й перемоги демократичних сил в Україні влада знову повернулася до формування політики пам'яті. Так, президент П.Порошенко згадав Голокост 25 вересня 2015 р. у зв'язку з 74-ми роковинами трагедії Бабиного Яру: «Урочище Бабин Яр – всесвітньо відомий символ однієї з найтрагічніших сторінок Голокосту. Понад сто тисяч мирних жителів – євреїв, українців, ромів, представників інших національностей, а також військово-полонених, учасників українського визвольного руху, в'язнів Сирецького концтабору – були розстріляні та знайшли спочинок у київській землі»¹²⁶.

Найбільшого розголосу й суспільного резонансу здобула промова П.Порошенка 23 грудня 2015 р. в парламенті Ізраїлю під час його офіційного візиту до цієї країни. Після екскурсу в історію українсько-єврейських зв'язків, керівник нашої країни, зокрема, сказав: «Українців та євреїв зближують й пережиті нашими народами небачені трагедії. Голокост, Голодомор, сталінські репресії та Друга світова війна, денаціоналізація та лінгвоцид у СРСР. Однією з наших спільних незагойних ран став Бабин Яр у Києві, де німецькі фашисти стратили понад 150 тис. невинних людей. Провиною більшості з них було тільки те, що вони були євреями»¹²⁷. Згадавши подвиг українських праведників народів світу, П.Порошенко проголосив: «Мусимо пам'ятати й про негативні епізоди нашої історії, коли колабораціоністи, які, на жаль, були майже в усіх окупованих нацистами країнах Європи, допомагали нелюдам в так званому “остаточному вирішенні єврейського питання”. Щойно постала незалежна Україна, її керівництво принесло вибачення за ті злочини, що були скоєні окремими українцями в роки Голокосту. Я, звичайно ж, поділяю таку позицію нашого першого президента Леоніда Кравчука. І роблю це в парламенті єврейської держави, перед обличчями дітей та онуків жертв Голокосту, людей, які пережили цю страшну трагедію єврейського народу, перед усіма громадянами вашої країни. Злочини колабораціоністів стукають не лише у ваші серця, а й у наші. Ми не можемо допустити, щоб вони були забуті. На неприйнятті цих злочинів мають бути виховані майбутні покоління. Як на прикладі Голокосту, Бабиного Яру та інших злочинів»¹²⁸.

У промові П.Порошенка було чимало історичних ремінісценцій, думок щодо минулого та сучасності. Проте саме слова вибачення за злочини, учинені українцями в роки Голокосту, викликали бурхливу реакцію в українському суспільстві. На думку Я.Грицака, «тут мають значення не тільки слова

¹²⁵ В.Янукович: Бабин Яр – одна з найжахливіших трагедій минулого століття [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.org/content/news/24343686.html>

¹²⁶ Звернення до українського народу у зв'язку з 74-ми роковинами трагедії Бабиного Яру: 29 вересня 2015 р. [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-do-ukrayinskogo-narodu-u-zvyazku-z-74-mi-rokovina-36051>

¹²⁷ Виступ Президента України у Кнесеті Держави Ізраїль: 23 грудня 2015 р. [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-u-kneseti-derzhavi-izrayil-36552>

¹²⁸ Там само.

вибачення, але і те, коли вони були вимовлені. Прощення просив президент нової, постмайданної України. І це говорить про те, що країна готова розлучитися зі своїм домайданним минулим. [...] повоєнна конструкція Європи побудована на подоланні її ганебного минулого. І центральним символом є Голокост... Як писав британський історик Тоні Джадт, визначення причетності до Голокосту стало квитком на потяг європейської інтеграції»¹²⁹.

Натомість історик Ю.Шаповал вважає неправильним, коли від народу вимагають каяття. «Вимагати вибачень, – пише він, – означає розпалювання міжнаціональних пристрастей і це може викликати зустрічні вимоги – євреї повинні будуть вибачитися за те, що вони домінували у партійних, державних органах, структурах державної безпеки (а вони перебували найчастіше на керівних посадах), за те, що вони керували репресивними акціями, внаслідок яких загинуло більше українського населення, ніж єврейського за весь період Другої світової війни»¹³⁰.

Доволі популярна теза про «зустрічні претензії» до євреїв щодо їх відповідальності за масові репресії більшовицького режиму чи участь в організації Голодомору ґрунтується, у першу чергу, на некоректних підрахунках та історичних міфах. Для об'єктивного розгляду питання треба, зокрема, з'ясувати, якою була питома вага євреїв у керівництві репресивних органів певного рівня (в порівнянні з латишами, поляками, ґрузинами, росіянами та ін.) та як змінювалася ця питома вага впродовж часу; якою була національна самоідентифікація радянських керівників, кого й за яких умов «уважали євреєм» у суспільстві; чи вкладається вищезгадана міфологія до схеми «кат – жертва», коли євреї були й серед тих, і серед інших? Нарешті, де межа між індивідуальною та колективною відповідальністю у зазначених тезах?

У чому слід погодитися з Ю.Шаповалом – справді, не можна *вимагати* від нації каяття. Нація має сама прийти до усвідомлення необхідності чи спільності спокути, «дозріти» до цього. У такому плані доречно згадати слова Л.Кравчука: «Історія народів дуже складна, можна знайти сотні прикладів історичних подій, які не вписуються в гуманітарну діяльність людини. *Це зовсім не означає, що всі зобов'язані одне в одного просити вибачення.* Для цього повинна бути внутрішня потреба, викликана фундаментальними принципами. Ми це зробили тому, що, хоч історія відносин українців і євреїв дуже не проста, в нас багато спільних світлих сторінок, українська культура неможлива без єврейських традицій, внеску єврейських класиків. Чимало українських міст не були б такими, як вони є, без єврейського колориту, без внеску євреїв у розвиток інфраструктури, підприємництва»¹³¹.

До цієї думки є важливе, на наш погляд, заперечення. Потреба у спокуті не має залежати від внеску певної нації в культурний та матеріальний розвиток. Ідеться про усвідомлення уроків минулого, і це пов'язано, з одного боку,

¹²⁹ Грицак Я. Історія вибачень // Новое время. – 2016. – 29 января [Електронний ресурс]: <http://nv.ua/ukr/opinion/grytsak/istorija-vibachen-94281.html>

¹³⁰ [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/pro-shho-zobov'язanij-znati-veduchij-tok-shou-na-ukrayinskomu-tb.html>

¹³¹ [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/polemika-leonid-kravchuk.html>

зі зрілістю нації, а з іншого – з коректністю запровадження принципу відповідальності, індивідуальної чи колективної. А надто, коли мова про *геноцид*. У цьому розумінні слухними видаються думки академіка М.Поповича: «[...] деякі представники українського народу, деякі виродки, які належать за фактом національності до українців, брали участь у розстрілах. Важливіше з'ясувати – чи повинні люди відчувати вину, коли ні вони безпосередньо, ні їх близькі, ні нація в цілому не були помічені у подібних жахіттях... Юридичну відповідальність несе той, хто вчинив зло або той, хто сприяв злочинним діям. А певну моральну відповідальність несемо ми всі. Це є безкінечна проблема – ми винні перед поляками, поляки – перед нами, ми винні перед татарами, татари – перед нами. Але так ми нічого не розв'яжемо. Інша річ, коли йде мова про геноцид, про знищення всього чи майже всього етнічного масиву. Тоді ми всі схилиємо голови перед жертвами і просимо вибачення, за те, що ми не змогли їх уберегти. Це не означає, що український народ вчинив Голокост чи погроми. Я у цьому відношенні говорив би про індивідуальну відповідальність – це основний європейський етичний принцип. Колективної відповідальності бути не може за визначенням. Тому український народ не може відповідати спільно за те, що скоїть кожен окремий член суспільства, відповідає завжди той, хто брав безпосередню участь у злочинних діях»¹³².

У цій дискусії дуже важливо відійти від стереотипів етноцентричного бачення історії та її ідеалізації, що є справою кожної національної спільноти. Створюючи музей «Пам'ять єврейського народу і Голокост в Україні»¹³³, ми намагалися показати історію євреїв нашої країни в контексті світової та української історії, не оминаючи складних і дражливих проблем. Так, говорячи про колабораціонізм під час Другої світової війни та Голокосту, ми показували європейське коріння цього явища, ступінь залученості до нього європейських народів і радянських громадян зокрема. Та головне – навпроти зали «Колаборація» було розміщено залу «Українські рятувальники євреїв, Праведники народів світу». Розповідаючи про участь українських націоналістів в антиєврейських погромах, про антисемітський, ксенофобський характер української націоналістичної ідеології в 1930 – на початку 1940-х рр. – ми показуємо динаміку змін цієї ідеології впродовж 1940-х рр., наводимо факти рятування євреїв українськими націоналістами, а також участі євреїв в українському націоналістичному русі, в УПА. З іншого боку, створюючи експозицію, присвячену Голодомору, ми показуємо участь євреїв у його організації (поряд із росіянами, українцями тощо), та свідчимо про євреїв – жертв Голодомору (поряд із представниками інших народів, і зазначаючи, що головними жертвами цього геноциду були саме українці). Створюючи експозицію, присвячену масовим репресіям, ми говоримо про участь єврейських діячів в організації цих репресій (поряд із росіянами, латишами, поляками тощо), та про євреїв – жертв цих репресій.

¹³² [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/pro-shho-zobov'yazaniy-znati-veduchij-tok-shou-na-ukrayinskomu-tb.html>

¹³³ Музей було створено за ініціативи дніпропетровської єврейської громади. Відкриття його відбулося у жовтні 2012 р.

Наслідки Голокосту (Шоа) відчуваються й сьогодні, а його уроки, треба сподіватися, поступово все глибше усвідомлюються людством. Єврейське населення сучасної України становить, за різними оцінками, не більше десятої частини від довоєнного, і навряд чи коли-небудь досягне кількості, яка була на 1941 р. Окрім фізичних, величезними стали духовні втрати тих, хто пережив Голокост, залишився без родин і близьких, у стані розпачу та зневіри. Після Шоа були українські євреї, які відвернулися від юдаїзму; були й такі, хто тільки у вірі в Бога шукав відповіді на питання, на які розум не був у змозі відповісти. Голокост змінив світосприйняття багатьох людей, позначився на розвитку культури. Т.Адорно, розмірковуючи над питанням: чи можлива поезія після Голокосту, «після Освенцима», задавався наступним питанням: чи можна після Освенцима жити далі¹³⁴? На українських теренах було знищено цілу єврейську цивілізацію, носіями якої виступали письменники, котрі писали на їдиш, та ремісники штетлів, єврейські філософи, інженери, рабини, торговці, музиканти, лікарі, селяни єврейських землеробських колоній, активісти політичних партій і мистецьких об'єднань. Відродження єврейського національного життя, що відбувається за умов незалежної України, не зможе відтворити втрачене, проте створює нові соціальні, економічні, культурні реалії, в яких пам'ять про Голокост є важливим чинником єврейської національної самоідентифікації.

Голокост має історичне значення не тільки для євреїв. Теза «Ніколи більше» («Never again») набуває універсального розуміння – для кожної спільноти, представників будь-якої нації, раси, релігії тощо. Кожне вбивство є найстрашнішим злочином, якому немає й не може бути виправдання. Але вбивство людини лише через те, що вона від народження належить до певної нації чи раси, а особливо – схвалення такого «селективного» вбивства, запровадження геноцидальної системи знищення – це злочин, який підриває засадничі принципи існування людства, його основні гуманістичні цінності.

Очевидно, одним із наслідків Голокосту стала відмова від «моди» на національний екстремізм в Європі, яка була дуже популярною тут практично серед усіх національних рухів у 1930-х рр. Європейська спільнота усвідомила: задля збереження людськості в людській цивілізації, збереження своєї нації та культури треба відкинути намагання до реалізації «права нації» за рахунок інших націй і прав людини, адже це веде до знищення й самознищення. Ніщо не може бути вищим від права людини на життя – ані «інтереси класу», ані «інтереси нації».

«Бабин Яр – це трагедія усього людства, – говорив І.Дзюба, – але відбулась вона на українській землі. І українець не має права забувати про неї так само, як і єврей... Але не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру, і ним не вичерпується. Фашизм починається з неповаги до людини, а закінчується знищенням людини, знищенням народів»¹³⁵.

¹³⁴ Див.: Адорно Т.В. Негативная диалектика. – Москва, 2003. – С.323.

¹³⁵ Див.: Ко Дню Памяти жертв Холокоста [Електронний ресурс]: <http://evreimir.com/72303/Ко-Дню-Памяти-жертв-Холокоста/>

Фашистській, нацистській ідеології має бути протиставлено гуманізм; геноциду – захист людського життя й прав людини; ксенофобії – толерантність, повага до людини та її культурних цінностей. Очевидно, це – найважливіший і універсальний урок Голокосту.

The article describes the nature of the Holocaust as a universal and unprecedented phenomenon, its place in the Ukrainian historiography from the World War II to the present day; the actual problems of scientific study of the Holocaust in modern Ukraine are stated. Analysis of the Holocaust features in the occupied territories of Ukraine and its periodization is provided. The progress of “final solution of the Jewish question” on the territory of Ukraine and its tragic symbol Babyn Yar is presented. Separately the attitude of the local population to the extermination of Jews – bystanders, collaboration in Nazi crimes and resistance to the Nazi genocide, rescue of Jews – is examined. Particular attention was paid to the Ukrainian Righteous among the Nations. Also characteristic of the basic forms of Jewish resistance to the Holocaust is provided. Article also deals with Holocaust education in Ukraine. The questions of repentance in Ukrainian society and comprehension of the Holocaust are raised.

Keywords: Holocaust, Shoah, genocide, “final solution of the Jewish question”, Babyn Yar, Righteous Among the Nations, Jewish Holocaust resistance, the policy of memory.

